

Repeatability of Arbitration in Iranian and English Law

Masoumeh Rahimi Rigi

PhD Student, Department of Criminal Law and Criminology,
Faculty of Law, Kish International Branch, Islamic Azad
University, Kish Island, Iran. (Corresponding Author)
Email : m.rahimirigi4272@gmail.com

Dr. Maryam Naghdi Dourabati

Assistant Professor, Department of Criminal Law and
Criminology, Faculty of Humanities, Shahrekord Branch,
Islamic Azad University, Chaharmahal and Bakhtiari, Iran.
Email : Naghdi@jaushk.ac.ir

Abstract:

Arbitration agreements are recognized in both the Iranian and English legal systems as contractual instruments for the resolution of disputes; nevertheless, they diverge in several fundamental structural and functional respects. Under Iranian law, arbitration is characterized as a binding juridical act whose validity and continuation may be extinguished prior to the issuance of an arbitral award on grounds such as the death or legal incapacity of a party, the dismissal or removal of the arbitrator, or the mutual consent of the parties. Notably, implied rescission is insufficient to bring arbitral proceedings to an end, rendering the survival of the process contingent upon clearly defined statutory prerequisites and the sustained intention of the contracting parties. By contrast, within the English legal framework-particularly under the Arbitration Act 1996-arbitration is generally treated as definitive and enduring. The setting aside or recommencement of arbitral proceedings is permitted only in narrowly circumscribed circumstances and typically requires renewed party consent, underscoring a strong normative commitment to legal certainty, procedural finality, and institutional stability. This

Legal Innovation
Quarterly
Legal Innovation Research
Institute
Summer 2025, Volume 2,
Issue 2
www.journallir.com

comparative analysis illustrates that the Iranian legal order adopts a more adaptable approach to the extinction of arbitration, whereas English law prioritizes conclusiveness, continuity, and foreseeability in arbitral proceedings. These doctrinal and practical divergences carry significant implications for the drafting of international arbitration clauses and for the strategic selection of an appropriate arbitral regime in the context of cross-border disputes.

Keywords: Arbitration, repeatability, Iran, England, arbitration agreement.

Extended abstract

The accelerated advancement of distributed ledger technology (DLT), particularly decentralized identity systems (DID), has posed profound challenges to Iran's traditional framework of official documents, which is predicated upon centralized oversight and state-backed authentication. The Iranian legal order, by emphasizing the validity and formal recognition conferred through the execution of documents in official notarial offices (Article 1287 of the Civil Code) and the state's exclusive authority over the verification of ownership rights (Article 22 of the Law on Registration of Deeds and Real Estate), finds itself in structural tension with the paradigm of self-sovereign identity (SSI) and the inherently intermediary-free character of DID systems.

The principal focus of this study is the precise identification of the key legal and jurisprudential (fiqhī) challenges posed by decentralized identity mechanisms within Iran's official documentation regime, alongside the proposition of localization and hybridization models designed to harmonize DID with existing statutory frameworks and Shi'a (Imami) jurisprudential principles. Central research inquiries include the incompatibility of DID with fundamental principles of the Registration Law and the Electronic Commerce Law, its conformity with the precepts of Shi'a jurisprudence and constitutional mandates (particularly Article 152 regarding the preservation of national independence), and legislative strategies for developing hybrid models that integrate both centralized and decentralized elements.

The study hypothesizes that, notwithstanding its technical advantages and its potential to enhance privacy protections, DID faces significant obstacles within Iran's prevailing legal architecture—most notably evidentiary deficiencies and ambiguities in civil and criminal liability. Nevertheless, gradual statutory reforms and the design of hybrid

frameworks, wherein sovereign authorities such as the Organization for Registration of Deeds and Properties retain a role in initial identity attestation, can facilitate effective convergence.

Methodology

This research adopts a foundational analytical-comparative methodology, employing a descriptive-analytical approach. Data sources include a comprehensive review of Iranian legislation (Civil Code, Registration Law, Electronic Commerce Law, Civil Liability statutes, and cybercrime legislation), international technical standards (notably those promulgated by the World Wide Web Consortium, W3C), and qualitative analysis of jurisprudential doctrines (including *fiqhī* rules on *itlāf* [direct causation of harm], *tasbīb* [indirect causation], and evidentiary foundations of *bayyina*).

A comparative perspective is further applied to examine successful international models, such as the European Union's eIDAS framework and Estonia's digital identity infrastructure, with the objective of distilling models adaptable to Iran's legal and jurisprudential environment.

Findings

Legal and jurisprudential analysis indicates that DID systems, due to their non-alignment with the probative standards and authentication mechanisms prescribed in Shi'a jurisprudence and the statute-based structure of official documentation, encounter the following core challenges:

Conflict with the Principle of the Official Document (Article 1287, Civil Code):

Decentralized identity authentication, which operates on the basis of user-controlled identifiers and private keys rather than a notary public, directly contravenes the legal definition of an official document under Article 1287 and the requirement for physical presence and notarized signature (Article 29 of the Law on Notaries Public). From an evidentiary standpoint, DID-based instruments lack

initial probative authority and would likely be treated as “private documents” in Iranian courts.

Ambiguity in Civil and Criminal Liability:

The distributed and peer-to-peer architecture of DID complicates the attribution of responsibility in the event of security breaches (e.g., compromise of private keys) or technical malfunctions. This ambiguity challenges the application of Article 1 of the Civil Liability Act and the *fiqhī* rules of *itlāf* and *tasbīb*, which require the assignment of fault to a specific individual, necessitating the development of a new doctrine of shared or collective liability.

National Independence and Infrastructure Considerations:

Potential dependence on foreign infrastructures and standards (such as W3C protocols), coupled with the risk of service interruption due to sanctions, places the implementation of DID in tension with Article 152 of the Constitution, which mandates the preservation of national independence. This underscores the necessity of developing a sovereign national blockchain to host domestic DID systems.

Jurisprudential (Fiqhī) Obstacles:

From a Shi‘a jurisprudential perspective, authentication based solely on cryptographic trust necessitates expansive interpretive frameworks or advisory religious opinions to reconcile DID with the doctrines of “preservation of societal order” (*ḥifẓ al-nizām*) and the evidentiary authority of documents under state-sanctioned *bayyina*.

Potential for Convergence:

Comparative analysis demonstrates that integrating DID with existing domestic systems, such as the Shahkar platform for initial identity verification, and leveraging verifiable credentials (VCs), could enable DID-based instruments to function as “digital official documents,” provided that the Organization for Registration of Deeds and Properties continues to serve as the authoritative attester of decentralized identity.

Conclusion and Recommendations

The study confirms the existence of a paradigmatic tension between legal centralization and technological decentralization. Legal certainty within Iran’s official documentation system is intrinsically tied to state authority, and the adoption of DID requires a transformative interpretive approach to confer “inherent legal validity” upon digital documents. At the same time, DID’s selective disclosure mechanisms, which enhance privacy, are consistent with Article 22 of the Constitution and Iran’s data governance principles. Legislative and administrative recommendations for the localization and integration of DID within the Iranian context include:

Amendment of the Registration Law:

Enact complementary regulations to define “official decentralized signatures” and “digital official documents” based on DID/VC identifiers, thereby granting initial judicial probative authority.

Distributed Liability Framework:

Establish a legal framework for joint and several liability among users, credential issuers, and the state (as the initial verifier) in cases of security breaches or harm, in alignment with the Personal Data Protection Bill.

Sovereign Infrastructure Development:

Legally recognize and operationalize a national blockchain as an authoritative, sovereign platform for hosting domestic DID identifiers, ensuring national independence and mitigating risks associated with international sanctions.

Regulatory Sandbox:

Implement a controlled sandbox environment to pilot DID-based registration and authentication services, mitigating risks of judicial invalidation.

Judicial and Expert Training:

Provide specialized education for judges and judicial experts to facilitate the evaluation and acceptance of complex digital evidence, including zero-knowledge proofs (ZKPs) and verifiable credentials (VCs).

تکرارپذیری داوری در حقوق ایران و انگلستان

(دریافت: ۱۴۰۴/۰۲/۲۱ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۸/۲۵)

دانشجوی دکتری، حقوق کیفری و جرم‌شناسی، دانشکده حقوق، واحد بین‌الملل
کیش، دانشگاه آزاد اسلامی، جزیره کیش، ایران. (نویسنده مسئول)
Email: m.rahimirigi4272@gmail.com

معصومه رحیمی ریگی

استادیار، گروه حقوق کیفری و جرم‌شناسی، دانشکده علوم انسانی، واحد شهرکرد،
دانشگاه آزاد اسلامی، چهارمحال و بختیاری، ایران.
Email: Naghdi@iaushk.ac.ir

دکتر مریم نقدی دورباطی

چکیده:

موافقت‌نامه داوری در هر دو نظام حقوقی ایران و انگلستان به‌عنوان ابزاری قراردادی برای حل اختلافات شناخته می‌شود، اما تفاوت‌های ساختاری و عملیاتی قابل توجهی دارند. در ایران، داوری عقدی لازم است که ممکن است پیش از صدور رأی به دلایلی چون فوت یا حجر طرفین، عزل داور یا توافق طرفین زوال یابد و اقاله ضمنی برای خاتمه داوری کافی نیست، بنابراین استمرار فرایند داوری وابسته به شرایط مشخص قانونی و اراده طرفین است. در انگلستان، براساس Arbitration Act 1996، داوری معمولاً قطعی و پایدار تلقی می‌شود و ابطال یا تکرار آن تنها در شرایط محدود و با رضایت مجدد طرفین ممکن است که نشان‌دهنده تأکید بر امنیت حقوقی و ثبات فرایند داوری است. این مقایسه پژوهشی نشان می‌دهد که ایران با انعطاف بیشتری نسبت به زوال داوری عمل می‌کند، در حالی که نظام حقوقی انگلستان بر قطعیت، ثبات و قابل پیش‌بینی بودن فرایند داوری تمرکز دارد، که این تفاوت‌ها می‌تواند در طراحی قراردادهای داوری بین‌المللی و انتخاب داوری مناسب برای اختلافات فراملی مورد توجه قرار گیرد.

واژگان کلیدی: داوری، تکرارپذیری، ایران، انگلستان، موافقت‌نامه.

فصلنامه نوآوری حقوقی

پژوهشکده نوآوری حقوقی

تابستان ۱۴۰۴، دوره دوم،

شماره ۲

www.journallir.com

مقدمه

داوری به‌عنوان یکی از شیوه‌های حل و فصل اختلاف در نظام حقوقی همواره مورد توجه قانونگذار و حقوقدانان قرار گرفته است. عواملی نظیر کاهش هزینه‌های دادرسی، حذف تشریفات پیچیده، تسریع در فرایند رسیدگی، تخصصی بودن عنوان موضوعات مورد اختلاف، حفظ بی‌طرفی و رعایت محرمانگی موجب شده است که طرفین اختلاف به‌ویژه در قراردادهای تجاری ترجیح دهند اختلاف خود را از طریق ارجاع به داوری حل و فصل کنند. صدور و اجرای آرای داوری به‌دلیل توافق پیشین طرفین، معمولاً با پذیرش و شناسایی آسان همراه است. در واقع مبنای داوری به‌عنوان یک شیوه رسیدگی بر توافق طرفین استوار است و ماهیت قراردادی دارد (شمس، ۱۳۹۱).

همچنین به‌نظر می‌رسد امروزه داوری در حل و فصل اختلافات، نقش بسزایی دارد و مزایای استفاده از آن به‌عنوان یکی از شیوه‌های جایگزین حل و فصل اختلافات موجب گرایش روزافزون به آن شده است، ولی متأسفانه، گاه این فرایند با کمبود دقت و عدم عمق در بررسی همراه است. به‌ویژه آنکه داوران برخلاف قضات از احساس مسئولیت مشابهی برخوردار نیستند؛ داور یا داوران از آنجا که این‌گونه مسئولیت‌ها را ندارند و فقط براساس آنچه طرفین گفته و خود مطلع بوده‌اند، وجدان آن‌ها حکمیت کرده و بر پایه عدل و انصاف برای حل اختلاف بین اصحاب دعوا، اعلام رأی و نظر می‌کنند و دیگر مسئولیتی از این باب ندارند و همین خود موجب می‌شود که دقت کافی و لازم را در رسیدگی و صدور رأی نداشته باشند (صفایی، ۱۳۷۷). لذا داوری، جایگزینی برای دادگاه است تا نیازی به حضور در این مرجع و پاسخ دادن به دعوا نباشد و داور، از نزدیک، رابطه طرفین را تحلیل و راهکاری را تقریر کنند. این جایگزینی نباید سخت‌تر از دادگاه شود، زیرا دشوار شدن فرایند داوری، برخلاف قواعد حقوقی و خواست طرفین است و در تفسیر قواعد داوری باید به این جنبه مهم توجه داشت. رأی داور، در طول مدتی که بین طرفین مقرر شده یا قانون تعیین می‌کند، صادر می‌شود و قابل اعتراض در دادگاه نیز می‌باشد تا حقی تصبیح نشود. انتظار مشروع طرفین این است که با پیش‌بینی داوری، اختلاف هر چه سریع‌تر پایان داده شود تا بتوانند برای آینده خود برنامه دیگری تنظیم کنند. آن‌ها با صدور رأی داور و پس از مردود شدن ادعای ابطال آن، به این هدف می‌رسند، اما اگر رأی داور ابطال شود، با وضعیتی مواجه می‌شوند که نه تنها مورد خواست آن‌ها نبوده، بلکه با اهداف نظام حقوقی نیز چندان موافق نیست.

۱. موضوع‌شناسی داوری

۱-۱. مفهوم داوری

واژه «داور» در اصل به صورت (دادور) به کار می‌رفته و از نظر ساختاری با واژه‌هایی مانند (دادگر) و (هنرور) هم‌وزن بوده است. این واژه در گذشته به معنای (صاحب داد) و (قاضی) به کار می‌رفته و همچنین به معنای (شکایت بردن نزد قاضی) و (نظلم) نیز استفاده می‌شده است. با گذر زمان و به دلیل کاربرد فراوان و تسهیل در تلفظ، حرف (د) دوم از این واژه حذف شده و شکل امروزی آن یعنی (داور) پدید آمده است (معین، ۱۳۶۰، ذیل کلمه دادور) و در اصطلاح «حل و فصل خصوصی اختلافات به وسیله قضات انتخاب‌شده بر مبنای اراده طرفین». در ق.آ.د.م مصوب ۱۳۷۹ که مواد ۴۵۴ تا ۵۰۱ آن به داوری اختصاص یافته، داوری را تعریف نکرده و تنها به آثار و احکام آن پرداخته است و با وجود اینکه ارائه تعریف دقیق از داوری در قوانین داخلی می‌توانست نقش مؤثری در رفع ابهامات و حل بسیاری از مشکلات ایفا کند، به نظر می‌رسد قانون‌گذار در تدوین قانون آیین دادرسی مدنی از پرداختن به این موضوع غفلت کرده و از ارائه تعریفی صریح و روشن برای داوری خودداری کرده است.

و اما هر چند قانون داوری تجارت بین‌الملل مصوب سال ۱۳۷۶ این کاستی را برطرف کرده است، اما با توجه به محدوده شمول این قانون، این نقض همچنان در حوزه داوری‌های داخلی پا برجاست. به طور ساده، داوری نوعی قضاوت خصوصی محسوب می‌شود؛ به این معنا که طرفین اختلاف با رضایت و اراده آزاد خود ترجیح می‌دهند مسائل و اختلافاتشان را بدون مراجعه به مراجع قضائی رسمی (دادگاه‌ها) و از طریق داور یا داورانی که توسط خود آن‌ها تعیین می‌شوند، حل و فصل کنند.

در مجموع، داوری یعنی اینکه شخص ثالثی با رضایت طرفین به اختلاف آن‌ها رسیدگی و نهایتاً رأی خود را براساس ادله و دفاعیات طرفین صادر کند. در مورد داوری تعریف‌های متعددی وجود دارد؛ داوری فرایندی است که در آن از ارجاع دعاوی مرتبط با حقوق خصوصی خود به مراجع رسمی قضائی صرف نظر کرده و حل و فصل اختلاف خود را به اشخاص واگذار می‌کنند که از نظر دانش حقوقی، تخصص فنی، امانت‌داری و درستکاری مورد اعتماد آن‌ها هستند. این شیوه، نوعی قضاوت خصوصی محسوب می‌شود که در آن طرفین با توافق قبلی اختیار تصمیم‌گیری را به داور یا هیئت داوری می‌سپارند (متین دفتری، ۱۳۶۹: ۷۶).

لذا واژه (داور) و (داوری) دارای معانی متعدد هستند که یکی از مهم‌ترین آن‌ها قضاوت است. داور در لغت به معنای قاضی نیز به کار رفته است. این واژه در اصل دادور بوده و از ترکیب داد (به معنای

عدالت) و پسوند (ور) تشکیل شده است که بر مالکیت یا ویژگی دلالت دارد. بنابراین دادور به معنای صاحب داد یا فرد عادل تعبیر می‌شود (دهخدا، ۱۳۶۱: ۲۲۷). و اما در علم حقوق نیز واژه داوری همچنان با معنای لغوی خود همخوانی دارد. از نظر حقوقی افراد می‌توانند در دعاوی مرتبط با حقوق و منافع خصوصی خود به جای مراجعه به مراجع رسمی حل اختلاف را به اشخاص واگذار کنند که به دلیل دانش تخصص، تجربه فنی، یا شهرت در درستکاری و امانتداری مورد اعتماد آنها هستند. این رویکرد نوعی حکومت خصوصی محسوب می‌شود که در آن طرفین اختلاف به جای رجوع به دادگاه رسمی، داوری را به‌عنوان روش جایگزین حل و فصل منازعات انتخاب می‌کنند (ساکت، ۱۳۸۲: ۶۸، ۸۹). و در فقه اسلامی داوری نوعی قضاوت تلقی می‌شود که از آن با عنوان حکمیت یا تحکیم یاد می‌شود. طبق این نظام حقوقی، فردی که به‌عنوان داور انتخاب می‌شود، حکم یا قاضی تحکیم نامیده می‌شود و وظیفه دارد براساس اصول شرعی و قواعد فقهی به حل و فصل اختلاف بپردازد.

داوری یک فرایند تخصصی برای حل و فصل اختلاف میان دو یا چند شخص است که در آن یک یا چند داور مسئولیت رسیدگی و صدور رأی را برعهده دارند. داوران اختیارات خود را از یک قرارداد خصوصی میان طرفین اختلاف دریافت می‌کنند؛ براساس مفاد آن تصمیم‌گیری می‌کنند، بدون آنکه این صلاحیت مستقیماً از سوی دولت به آنها واگذار شده باشد (صفایی، ۱۳۷۷: ۸۴). همچنین در قوانین بین‌الملل از جمله در بند الف ماده ۱ قانون داوری تجاری بین‌المللی ایرانی، داوری به‌عنوان روشی برای حل و فصل اختلافات بین طرفین دعوی در خارج از دادگاه توسط یک یا چند شخص حقیقی یا حقوقی که مورد توافق طرفین یا به‌صورت انتصابی تعیین شده‌اند، تعریف شده است. این تعریف علی‌رغم اینکه در قانون داوری تجاری بین‌المللی ارائه شده جامع بوده، داوری‌های داخلی را نیز دربر می‌گیرد. در داوری‌های داخلی اگرچه برخی دعاوی از سوی دادگاه به داور ارجاع می‌شوند و این فرایند تحت نظارت دادگاه قرار دارد، اما همچنان رسیدگی و حل اختلاف خارج از چهارچوب رسمی دادرسی قضائی انجام می‌شود.

صرف‌نظر از تعاریف مختلفی که برای داوری ارائه شده است، آنچه به‌عنوان اصل اساسی در تمامی تعاریف مشترک است، انصراف طرفین از مراجعه به دادگاه‌های دولتی و ارجاع اختلاف به قضاوت یک شخص خصوصی با توافق متقابل است. تفاوت‌های موجود در تعاریف عمدتاً ناشی از شرایط دعاوی، ویژگی‌های طرفین، ویژگی‌های داور و حدود اختیارات اوست. بر این اساس می‌توان داوری را به این

صورت تعریف کرد: «حل و فصل اختلاف توسط فردی غیر از قاضی رسمی، بدون التزام به تشریفات دادرسی قضائی» (جعفری لنگرودی، ۱۳۷۸: ۲۸۴).

به عبارت دیگر می‌توان گفت: داوری فرایندی است که در آن اختلاف بین طرفین بدون مراجعه به محاکم رسمی و از طریق ارجاع موضوع به فرد یا افرادی به‌عنوان داور مورد بررسی و حل و فصل قرار می‌گیرد. داور یا داوران با توافق طرفین، مورد اعتماد و اطمینان و احترام بوده و ترجیحاً دارای تخصص کافی در موضوع اختلاف باشند تا در انگلستان، داوری تحت حاکمیت قانون داوری ۱۹۹۶ (Arbitration Act 1996) قرار دارد که چارچوبی جامع برای دعاوی داخلی و بین‌المللی ایجاد کرده است. این قانون برخلاف قوانین ایران، اصول اساسی داوری را در همان ابتدای متن بیان نموده است. مطابق بخش ۱ این قانون، اهداف اصلی داوری شامل: «حل و فصل منصفانه اختلاف توسط داوری بی‌طرف، در زمانی معقول و با هزینه مناسب»، «آزادی طرفین در تعیین روش داوری» و «محدودیت مداخله دادگاه‌ها» است (Mayer Brown, 2012).

نکته جالب آن است که قانون ۱۹۹۶ نیز تعریف صریحی از داوری ارائه نمی‌دهد، اما در دکترین حقوقی، داوری این‌گونه توصیف می‌شود: «فرایندی که بر پایه توافق طرفین انجام شده و طی آن اختلافات خصوصی توسط شخص ثالث بی‌طرف و عادلانه حل و فصل می‌شود، به جای آنکه به دادگاه ارجاع گردد».

ویژگی‌های مهم داوری در انگلستان که شباهت زیادی به نظام ایران دارد، عبارت‌اند از:

۱. انتخاب داور توسط طرفین: طرفین می‌توانند شخص یا اشخاصی را که دارای تخصص یا مورد اعتماد هستند، برای حل اختلاف انتخاب کنند.
۲. محرمانگی: رسیدگی‌های داوری عموماً خصوصی است و محرمانگی آن حتی بدون توافق خاص، مفروض تلقی می‌شود (Practical Law Arbitration Blog, 2020).
۳. انعطاف‌پذیری در روند: طرفین در تعیین قواعد و روش‌ها آزادی دارند و داور باید روندی بی‌طرفانه، سریع و کم‌هزینه اتخاذ کند (Clifford Chance, 2016).
۴. اجرای رأی: رأی داوری همانند رأی دادگاه قابلیت اجرا دارد و امکان تجدیدنظر در آن محدود به موارد خاصی چون نقض اصول بنیادین دادرسی است (Encyclopedia of Arbitration Award, 2021).

۵. مداخله محدود دادگاه‌ها: دادگاه‌ها تنها در شرایط استثنایی مانند فقدان صلاحیت داور یا نقض آشکار عدالت، وارد فرایند داوری می‌شوند (Clifford Chance, 2016) تا بتوانند با دانش و تجربه خود تصمیمات مناسب و منصفانه‌ای اتخاذ کنند.

۲-۱. موافقت‌نامه داوری

موافقت‌نامه داوری قراردادی است که براساس آن طرفین تعهد می‌کنند اختلاف و دعوی موجود یا احتمالی خود را برای رسیدگی و صدور رأی به شخص یا اشخاص غیر از مراجع قضائی ارجاع دهند (مدنی، ۱۳۷۶) و همین‌طور موافقت‌نامه داوری یا به‌صورت قرارداد جداگانه یا به‌صورت شرط ضمن عقد منعقد می‌شود. به‌صورت قرارداد زمانی است که منازعه و اختلاف واقع شده (م ۴۵۴ ق. ج) و به‌شکل شرط ضمن عقد وقتی است که هنوز اختلاف ایجاد نشده است (شمس، ۱۳۹۱). اما در حقوق انگلستان نیز مطابق قانون داوری ۱۹۹۶، موافقت‌نامه داوری توافقی است برای ارجاع اختلافات فعلی یا آتی - حتی غیرقراردادی - به داوری و الزاماً باید مکتوب باشد، هرچند مفهوم مکتوب بودن بسیار موسع بوده و شامل ایمیل و سوابق الکترونیکی نیز می‌شود (Arbitration Act 1996, Global Legal Insights, 2023; s.6). اصل استقلال یا جدایی موافقت‌نامه داوری در ماده ۷ این قانون به‌صراحت پیش‌بینی شده است، به‌گونه‌ای که حتی در صورت بی‌اعتباری قرارداد اصلی، شرط داوری معتبر باقی می‌ماند. علاوه‌براین، تعیین قانون حاکم بر موافقت‌نامه داوری در انگلستان پیچیده‌تر از ایران است و بسته به قصد طرفین، قانون قرارداد اصلی یا قانون محل داوری (seat) بر آن حاکم خواهد بود؛ تغییری که در اصلاحات ۲۰۲۵ نیز مورد توجه قرار گرفته است (Asserson, 2025).

۳-۱. شرایط تحقق داوری

داوری چه در قالب قرارداد مستقل یا ضمن قرارداد دیگر باشد، از قواعد عمومی قراردادها تبعیت می‌کند و نیز شرایط دیگری دارد که مختصراً بررسی می‌شود. موافقت‌نامه داوری را اشخاصی می‌توانند منعقد کنند که اهلیت اقامه دعوا دارند. اهلیت لازم برای طرح دعوا همان اهلیت است که برای اعمال یا اجرای حق یا انجام تصرفات قانونی مرتبط با آن ضروری است. یکی دیگر از شرایط تحقق داوری این است که موضوع آن باید مشخص شود که در قرارداد داوری براساس ماده ۴۵۸ قانون آیین دادرسی مدنی، موضوع داوری باید به‌صورت روشن و دقیق در قرارداد داوری وجود داشته باشد، زیرا در زمان توافق بر شرط داوری اختلاف یا نزاعی به‌طور بالفعل شکل نگرفته است؛ پس علم اجمالی نسبت به آن کافی

است (شمس، ۱۳۹۱). زمینه شکل موافقت‌نامه ق.آ.د.م تشریفات خاصی معین نکرده است، پس می‌توان آن را به صورت شفاهی یا کتبی منعقد کرد.

در حقوق انگلستان نیز شرایط تحقق داوری مشابه است. مطابق قانون داوری ۱۹۹۶، طرفین باید اهلیت قانونی برای انعقاد موافقت‌نامه داشته باشند و در غیر این صورت، توافق داوری قابلیت استناد نخواهد داشت (Arbitration Act 1996, s.103) برخلاف ایران، در انگلستان «مکتوب بودن» شرط اساسی است و موافقت‌نامه باید به صورت نوشتاری تنظیم شود، هرچند مفهوم «نوشتاری» موسع بوده و شامل ایمیل، نامه و حتی ثبت توافق شفاهی نیز می‌شود (Clifford ؛ ICLG, 2023) (Chance, 2016؛ همچنین، موضوع داوری باید مشخص شود، هرچند وجود اختلاف بالفعل شرط نیست. افزون بر این، اصل «جدایی» یا استقلال موافقت‌نامه داوری از قرارداد اصلی در حقوق انگلستان به صراحت پذیرفته شده و موجب می‌شود حتی اگر قرارداد اصلی باطل یا بی اعتبار شود، شرط داوری همچنان معتبر باقی بماند (Clifford Chance, 2016؛ Wikipedia, 2023).

۴-۱. روش‌های حل و فصل اختلافات حقوقی

برخورد و اختلاف میان افراد جامعه، هر چند امری نامطلوب تلقی می‌شود، اما اجتناب‌ناپذیر است. از این رو، یافتن روش‌های صلح‌آمیز و مبتنی بر عدالت و انصاف برای حل تعارضات اهمیت اساسی دارد. در غیاب چنین ساز و کارهایی، نه تنها اجتماع انسانی به شکل مطلوب خود ممکن نخواهد بود، بلکه در صورت تداوم زندگی اجتماعی به اجبار، نیازهای طبیعی یا غرایض انسانی این اجتماع، تفاوت‌چندانی با اجتماعات حیوانی نخواهد داشت؛ بنابراین، توسعه فنون و راهبردهایی برای حل مسالمت‌آمیز اختلافات، یکی از ضرورت‌های حفظ و ارتقای اجتماعات انسانی است. نهادها و سازمان‌هایی که این وظیفه را بر عهده دارند، از ارگان‌های بنیادین هر جامعه به شمار می‌روند. تجربه تاریخی نیز نشان می‌دهد جوامعی که در مسیر تمدن، گام‌های بیشتری برداشته‌اند، در این زمینه به دستاوردهای بیشتری دست یافته‌اند.

در زمینه حل اختلاف حقوقی پیشرفت‌های قابل توجهی در روش‌های مسالمت‌آمیز به وقوع پیوسته است. امروزه عمدتاً سه روش اصلی برای حل و فصل اختلاف حقوقی میان اشخاص مورد استفاده قرار می‌گیرد:

۱. روش قضاوت دولتی
۲. روش سازش
۳. روش داوری

اگرچه روش قضاوت دولتی و سازش در حوزه بحث ما قرار نمی‌گیرد، اما به منظور تبیین بهتر موضوع اصلی یعنی داوری در این گفتار به بررسی مختصر این دوروش در دو مبحث جداگانه خواهیم پرداخت (زرکلام، ۱۳۹۲: ۸۵).

الف. قضاوت دولتی

قضاوت دولتی یکی از مهم‌ترین و رایج‌ترین روش‌های حل و فصل اختلاف در جوامع بشری است که قدمت آن با شکل‌گیری دولت‌ها هم‌زمان است. این شیوه که ماهیتی حکومتی دارد، در چهارچوب اقتدار دولت اعمال می‌شود و به همین دلیل عمدتاً در محدوده حاکمیت ملی کاربرد دارد. در روابط حقوقی اشخاص با تابعیت‌های متفاوت، این روش محدودیت‌هایی دارد و کم‌تر مورد استفاده قرار می‌گیرد (صفایی، ۱۳۸۶). براساس اصل ۵۷ قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران، حاکمیت در این کشور بر سه قوه اصلی استوار است: قوه مقننه، قوه مجریه و قوه قضائیه که مسئولیت رسیدگی به دعاوی و اختلاف را بر عهده دارند. بر مبنای قوانین و مقررات مصوب احکام لازم‌الاجرا صادر می‌کند. در این روش طرفین دعوی با مراجعه به دادگاه دولتی، درخواست رسیدگی به اختلاف خود را مطرح می‌کنند و قضات که متکی بر اقتدار حکومت و قوانین آن هستند، براساس اصول حقوقی و عدالت، حکم صادر می‌کنند. این احکام در نهایت توسط قوای اجرایی به مرحله اجرا درمی‌آیند. ساختار قضاوت دولتی را می‌توان به صورت یک مثلث ترسیم کرد که در رأس آن قاضی قرار دارد؛ فردی که از جانب حکومت اختیار قضاوت دارد و براساس قوانین مصوب احکام لازم‌الاجرا صادر می‌کند (شمس، ۱۳۹۱). در دو رأس دیگر این مثلث طرفین دعوی قرار دارند که انتظار دارند اختلافشان مطابق با قوانین و مقررات حل و فصل شود. در نهایت رأی صادره از سوی قاضی با پشتوانه نیروی حاکمیتی به مرحله اجرا گذاشته می‌شود. این روش در تمامی نظام‌های حقوقی جهان با وجود تفاوت‌های جزئی در جزئیات اجرایی به‌عنوان شیوه‌ای استاندارد برای حل و فصل دعاوی به کار گرفته می‌شود و نقش بنیادینی در تحقق عدالت و استقرار نظم حقوقی دارد.

ب. روش سازش

سازش فرایندی است که در آن طرفین اختلاف با توافق یکدیگر موضوع را به فرد یا افراد مورد انتخاب و منتخب خود ارجاع می‌دهند تا بدون ورود به رسیدگی‌های حقوقی و قضائی، میان آن‌ها توافقی برقرار کرده یا راهکاری برای سازش پیشنهاد کنند (جعفری لنگرودی، ۱۳۷۸). در این روش طرفین اختیار دارند پیشنهاد ارائه‌شده را بپذیرند و اجرا کنند یا روش دیگری را برای حل اختلاف برگزینند. سازش، گاهی با داوری به‌ویژه در مواردی که داور موظف به صدور رأی براساس انصاف و رویکرد کدخدامنشانه

است، اشتباه گرفته می‌شود. با این حال این دو نهاد از یکدیگر متمایز بوده و هر کدام دارای چهارچوب‌های حقوقی خاص خود هستند. به مرور زمان مقررات مستقلی برای سازش تدوین شده است، به گونه‌ای که در کنار قواعد داوری، مقررات سازش نیز شکل گرفته است. نمونه‌ای از این مقررات، قواعد سازش و داوری اتاق بازرگانی بین‌المللی است. در ایران نیز ضوابط مشخصی برای تحقق و اجرای سازش تدوین شده است.

در آیین دادرسی مدنی مبحثی تحت عنوان «سازش و درخواست آن» وجود دارد که بر دو نوع است: نوع اول: سازش مسبوق به دعواست. این نوع سازش زمانی مطرح می‌شود که میان طرفین پیش‌تر دعوی مدنی در جریان بوده باشد. مطابق قانون طرفین یک دعوی قابل سازش، می‌توانند در هر مرحله از رسیدگی تا پیش از صدور رأی نهایی دادگاه با توافق یکدیگر دعوا را خاتمه دهند. این توافق می‌تواند در جلسه دادرسی یا خارج از دادگاه صورت گیرد. در صورتی که سازش در جلسه دادرسی صورت گیرد، دادگاه مفاد آن را در صورت جلسه درج کرده و پس از امضای طرفین، پرونده را مختومه اعلام می‌کند، اما اگر توافق سازشی خارج از دادگاه انجام شده باشد، در صورتی که به صورت غیررسمی تنظیم شده باشد، ارائه آن به دادگاه و تعیین صحت آن از سوی قاضی برای مختومه شدن دعوا ضروری است. براساس ماده ۱۷۸ قانون آیین دادرسی مدنی منسوب ۱۳۷۹ طرفین در هر مرحله از دادرسی می‌توانند دعوی خود را از طریق سازش خاتمه دهند. این نوع سازش ماهیت حکم قضائی را ندارد، اما به دلیل رسمی بودن و تصریح قانون و لازم‌الاجرا بودن آن همچون سایر اسناد رسمی متعبر و غیرقابل تجدیدنظرخواهی است.

نوع دوم: سازش غیرمسبوق دعواست. در مواردی که میان طرفین اختلافی وجود دارد اما هنوز دعوی در دادگاه اقامه نشده است، هر یک از آن‌ها می‌توانند براساس مواد ۱۸۶ به بعد قانون آیین دادرسی مدنی، از دادگاه نخستین تقاضای دعوت طرف مقابل را جهت سازش ارائه دهند (شمس، ۱۳۹۱).

مطابق ماده ۱۸۶ این قانون هر فرد می‌تواند درخصوص هر ادعایی درخواست سازش خود را به صورت کتبی به دادگاه تقدیم کند. پس از حضور طرفین دادگاه اظهارات آن‌ها را استماع کرده و آن‌ها را به انجام سازش ترغیب می‌کنند. در صورتی که سازش حاصل نشود، دادگاه مراتب را در صورت جلسه قید می‌کند و به امضای طرفین می‌رساند. در صورتی که یکی یا هر دو طرف از امضای صورت جلسه امتناع کنند، دادگاه این موضوع را در صورت جلسه درج می‌کند.

یکی از روش‌های حل اختلاف که در این مبحث به آن اشاره شده است، سازش پیش از طرح

دعواست. در این شیوه هنوز اختلاف به صورت رسمی در دادگاه مطرح نشده، اما زمینه آن وجود دارد. فردی که خود را دارای حق در طرح دعوا می‌داند، می‌تواند به دادگاه مراجعه و درخواست کند که طرف مقابل را احضار کند و برای ایجاد سازش میان آن‌ها تلاش نماید. در صورتی که دادگاه موفق به ایجاد سازش شود، مفاد آن را در صورت جلسه ثبت و پرونده را مختومه اعلام می‌کند. این سازش نامه به دلیل توافق طرفین و رسمی بودن آن برای آن‌ها و مقام قانونی‌شان لازم‌الاجرا خواهد بود، اما در صورتی که دادگاه در ایجاد سازش ناکام بماند، پرونده را مختومه کرده و طرفین را به طرح دعوا ارشاد می‌کند. براساس ماده ۱۸۹ قانون آیین دادرسی مدنی در صورتی که دادگاه احراز کند طرفین حاضر به سازش نیستند، آن‌ها را برای طرح دعوی ارشاد خواهد کرد. با این حال طرفین اختلاف ممکن است به جای مراجعه به دادگاه به یک شخص خصوصی مراجعه کرده و از او درخواست میانجی‌گری کنند؛ در این صورت شخص مذکور تنها می‌تواند پیشنهادات خود را برای حل اختلاف ارائه دهد، اما این پیشنهاد فاقد ضمانت اجرایی است؛ در صورتی که طرفین آن را بپذیرند توافق جدید جایگزین رابطه حقوقی پیشین آن‌ها خواهد شد، اما در صورت عدم پذیرش، اثر حقوقی خاصی بر جای نخواهد گذاشت (خدابخشی، ۱۳۹۱). درخواست سازش از دادگاه در ایران چندان رایج نیست و به ندرت مورد استفاده قرار می‌گیرد. مقررات مربوط به این موضوع که در مواد ۱۸۶ تا ۱۹۳ قانون آیین دادرسی مدنی پیش‌بینی شده است، در عمل کم‌تر به کار گرفته می‌شود. با این حال این امر به معنای عدم استفاده از سازش به عنوان راه‌حلی برای حل اختلافات نیست، چراکه بسیاری از دعوی چه در داخل دادگاه و چه خارج از آن، از طریق سازش خاتمه می‌یابند، اما در فرهنگ عمومی مراجعه به دادگاه حتی برای سازش به نوعی نشان‌گر جدیت در منازع تلقی می‌شود. به همین دلیل اقداماتی مانند ارسال اظهارنامه رسمی نیز گاهی به عنوان نوعی رویارویی حقوقی در نظر گرفته می‌شود (متین دفتری، ۱۳۹۳: ۱۱۰).

ج. داوری

زندگی اجتماعی انسان مبتنی بر تعامل میان حقوق و تکالیف است. افراد به دلیل تفاوت‌های ذاتی در سطح آگاهی، ادراک، استعدادها و ویژگی‌های اخلاقی همچنین در انگیزه‌ها، خواسته‌ها و نیازهایشان، با یکدیگر متفاوت‌اند. این تفاوت‌ها به طور طبیعی زمینه‌ساز بروز اختلاف میان آن‌ها می‌شود. از این رو اختلاف در جوامع انسانی یک پدیده اجتناب‌ناپذیر و هم‌زمان با پیدایش نوع بشر بوده است (صفایی، ۱۳۷۷).

در دوران‌های اولیه پیش از شکل‌گیری تمدن، اختلافات میان انسان‌ها به شیوه غریزی و مشابه رفتار

سایر حیوانات حل می‌شد. در این فرایند فرد یا گروهی که از قدرت و موقعیت برتری برخوردار بود، طرف مقابل را مغلوب می‌ساختند و اختلاف از طریق اعمال زور و غلبه فیزیکی پایان می‌یافت. با پیشرفت تمدن و شکل‌گیری جوامع و نهادهای دولتی این شیوه حل اختلاف در روابط درون جوامع منسوخ شد و به تدریج به عرصه روابط بین‌دولتی محدود گردید. اگرچه در دوران معاصر روش‌های مسالمت‌آمیز برای حل اختلافات بین‌المللی توسعه یافته‌اند، اما جنگ همچنان به‌عنوان آخرین راه‌حل در منازعات میان دولت‌ها مطرح است (محمدزاده اصل، ۱۳۷۹: ۵۶).

یکی از روش‌های مسالمت‌آمیز برای حل اختلافات میان افراد که پیش از ورود نظام قضائی دولتی در جوامع انسانی رایج بوده و همواره در کنار آن به تکامل خود ادامه داده، نهاد داوری است. این روش که بر پایه توافق خصوصی میان طرفین اختلاف شکل می‌گیرد، نقش مهمی در کاهش بار دادگاه‌ها و تسریع در حل و فصل دعاوی ایفا می‌کند و اهمیت آن به‌طور مستمر در حال افزایش است.

امروزه داوری نقش اساسی در حل و فصل اختلافات در بازرگانی بین‌الملل ایفا می‌کند، زیرا در این حوزه طرفین معمولاً تابعیت‌های متفاوتی دارند و تمایلی ندارند که در صورت بروز اختلاف، دعوا در دادگاه ملی طرف مقابل و براساس قوانین آن کشور رسیدگی شود. علاوه بر این دعاوی تجارت بین‌المللی اغلب ماهیت تخصصی دارند و به‌دلیل ماهیت پویای خود نیازمند رسیدگی سریع و کارآمدند. همچنین حفظ محرمانگی اطلاعات حرفه‌ای در این نوع دعاوی از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است؛ در حالی که دادرسی رسمی و علنی در محاکم دولتی با این الزامات سازگار نیست. به همین دلیل طرفین قراردادهای تجاری بین‌المللی معمولاً ترجیح می‌دهند که اختلافات خود را از طریق داوری براساس مقررات مورد توافق حل و فصل کنند. اعتقاد بر این است که داوری، عدالت را مطابق بر خواسته‌های طرفین اجرا می‌کند و به آن‌ها امکان می‌دهد قانونی را که مناسب‌تر می‌دانند برای تنظیم روابط خود انتخاب کنند. به همین دلیل در اغلب قراردادهای تجاری بین‌المللی پیش از وقوع اختلاف، شرط داوری گنجانده می‌شود و طرفین در مورد قانون حاکم، محل داوری و زمان رسیدگی نیز از پیش توافق می‌کنند. امروزه شرط داوری به یکی از مفاد ضروری در قراردادهای بین‌المللی تبدیل شده است (میرفخرائی، ۱۳۹۱: ۲۲۴).

با وجود گذشت نزدیک به یک قرن از تصویب مقررات مربوط به داوری در کشور، این روش حل و فصل اختلاف به‌صورت رسمی و گسترده مورد استفاده قرار نگرفته است. در عمل آنچه از گذشته میان مردم رواج داشته و همچنان به‌صورت محدود ادامه دارد، نوعی داوری سنتی است که در آن طرفین

اختلاف به افراد مورد اعتماد مانند ریش سفیدان، روحانیون یا بزرگان محلی مراجعه می‌کنند و نظر آن‌ها را جویا می‌شوند. در نظام قضائی نیز ارجاع دعاوی به داوری چندان متداول نیست و تجربه نشان داده است که حتی در مواردی که اختلافات از طریق داوری حل و فصل می‌شوند درصد قابل توجهی از این پرونده‌ها به نتیجه مطلوب نمی‌رسند. در نهایت دادگاه مجبور به مداخله و صدور رأی می‌شود. بررسی مجموعه آراء وحدت رویه دیوان عالی کشور و احکام صادره از سوی شعب دیوان و دادگاه‌ها مؤید این واقعیت است. عدم استقبال از داوری در کشور همراه با نبود نشریات تخصصی در این حوزه موجب شده است که تعداد اندک پرونده‌های داوری از دسترس پژوهشگران و علاقه‌مندان دور بماند. علاوه بر این منابع موجود در این زمینه اعم از آرای دادگاه‌ها، نظرات دیوان عالی کشور و تألیف حقوقی، محدود بوده و عمدتاً بر داوری بین‌المللی متمرکزند.

پس از اتخاذ تصمیمات، مشکلات علمی مربوط به آن‌ها نمایان می‌شود و در نظام قضائی و آثار علمی مورد بحث و بررسی قرار می‌گرفت، برای نمونه در حوزه داوری بین‌المللی و پس از انعقاد قرارداد الجزایر که با هدف حل و فصل اختلافات میان ایران و آمریکا ناشی از اشغال سفارت آمریکا در تهران صورت گرفت، طرفین ملتزم شدند دعاوی خود را در دیوان داوری ویژه‌ای که در لایحه تشکیل شد، مطرح کنند. این فرایند به تولید آثار حقوقی متعددی در این زمینه منجر شد. به نظر می‌رسد دلیل اصلی عدم استقبال از برخی سازوکارهای حقوقی، نفوذ گسترده دولت در حوزه‌های مختلف زندگی اجتماعی است. به عبارت دیگر تمرکز بیش از حد امور در بخش دولتی و مداخله غیرضروری آن در حوزه‌هایی که اصولاً باید توسط بخش خصوصی مدیریت و سامان‌دهی شوند، مانع از رشد نهادها و سازمان‌های مدنی مستقل شده است. این مداخله گسترده دولت که فراتر از حدود متعارف به نظر می‌رسد، یکی از موانع اساسی توسعه نهادهای خصوصی و سازوکارهای مشارکتی محسوب می‌شود (میرفخرائی، ۱۳۹۰: ۲۲۰).

اما در نظام حقوقی انگلستان مانند نظام حقوقی ایران سه روش اصلی برای حل و فصل اختلافات شناسایی شده است: قضاوت دولتی، میانجی‌گری یا سازش و داوری در خصوص قضاوت، دادگاه‌ها نقش محوری در رسیدگی به دعاوی دارند و با اقتدار حاکمیتی آرای لازم‌الاجرا صادر می‌کنند. با این حال، در حوزه تجارت بین‌الملل، به دلیل بی‌اعتمادی به دادگاه ملی طرف مقابل، قضاوت دولتی کم‌تر مورد استقبال قرار می‌گیرد. (ICLG, 2023) در کنار آن، میانجی‌گری جایگاه برجسته‌ای یافته است. مقررات دادرسی مدنی طرفین را به استفاده از میانجی‌گری پیش از طرح دعوا تشویق می‌کند و حتی در صورت امتناع غیرموجه، دادگاه می‌تواند هزینه‌های دادرسی را به زیان طرف ممتنع تغییر دهد. این امر

نشان‌دهنده توجه خاص نظام حقوقی انگلستان به سازوکارهای حل و فصل اختلافات جایگزین است (Global Legal Insights, 2023).

از سوی دیگر، انگلستان یکی از مراکز اصلی داوری بین‌المللی به‌شمار می‌رود. قانون داوری ۱۹۹۶ چارچوب اصلی را برای این نهاد فراهم کرده و اصولی همچون استقلال موافقت‌نامه داوری و صلاحیت داور نسبت به صلاحیت خود را به‌صراحت پذیرفته است (Arbitration Act 1996, ss.6-7). افزون بر این، نهادهای معتبر همچون LCIA (London Court of International Arbitration) با ارائه قواعد تفصیلی، داوری را به یکی از مهم‌ترین شیوه‌های حل اختلافات تجاری بین‌المللی تبدیل کرده‌اند. (Clifford Chance, 2016) بنابراین، در حقوق انگلستان برخلاف بسیاری نظام‌های دیگر، داوری و میانجی‌گری نه تنها مکمل دادرسی سنتی‌اند، بلکه به‌عنوان ابزارهای اصلی و نهادینه‌شده در عرصه روابط تجاری و حقوق بین‌الملل عمل می‌کنند.

۲. تکرارپذیری در داوری

داوری، از جمله به‌منظور آسان‌تر شدن حل اختلاف و پرهیز از تشریفات و اطاله رسیدگی در مراجع رسمی، پیش‌بینی شده است. بنابراین نباید قواعد آن را برخلاف این اهداف اعمال و تفسیر کرد. در حالت معمولی، طرفین به دادگاه رجوع می‌کنند و می‌دانند که سرانجام و بعد از پیچ‌وخم‌های متعدد، راهکاری از سوی دادگاه برای حل اختلاف مقرر می‌شود. بنا بر این هدف قواعد دادرسی این است که دادگاه‌ها، تا آنجا که امکان دارد، دعاوی را استماع کرده و با ورود در ماهیت موضوع، ریشه نزاع را قلع کنند. همچنین اختیار خواهان در خاتمه دادن به دعوا، بدون محدودیت نیست و وقتی دادرسی به مرحله‌ای می‌رسد که پای حقوق خواننده و نیز دادگستری به میان می‌آید، قانون، استرداد دعاوی خواهان را نمی‌پذیرد. این قواعد، به‌منظور پایان دادن به دعواست تا اقامه دعوا ابزاری برای سوءاستفاده نباشد. بنابراین اولاً، دعاوی مطروح، در بیشتر موارد تا حصول نتیجه، پیش می‌رود و مسترد نمی‌شود؛ ثانیاً، یک بار برای همیشه، اختلاف، حل و فصل و تکلیف طرفین دعوا روشن خواهد شد و اصولاً اقامه دعوا تکرارپذیر است (صفایی، ۱۳۷۷).

داوری، جایگزینی برای دادگاه است تا نیازی به حضور در این مرجع و پاسخ دادن به دعوا نباشد و داور، از نزدیک، رابطه طرفین را تحلیل و راهکاری را تقریر کند. این جایگزینی نباید سخت‌تر از دادگاه شود، زیرا دشوار شدن فرایند داوری، برخلاف قواعد حقوقی و خواست طرفین است و در تفسیر قواعد داوری باید به این جنبه مهم توجه داشت.

رأی داور، در طول مدتی که بین طرفین مقرر شده یا قانون تعیین می‌کند، صادر می‌شود و قابل اعتراض در دادگاه نیز می‌باشد تا حقی تصحیح نشود. انتظار مشروع طرفین این است که با پیش‌بینی داوری، اختلاف هر چه سریع‌تر پایان داده شود تا بتوانند برای آینده خود برنامه دیگری تنظیم کنند. آن‌ها با صدور رأی داور و پس از مردود شدن ادعای ابطال آن، به این هدف می‌رسند، اما اگر رأی داور ابطال شود، با وضعیتی مواجه می‌شوند که نه تنها مورد خواست آن‌ها نبوده، بلکه با اهداف نظام حقوقی نیز چندان موافق نیست (خدابخشی، ۱۳۹۱).

دشواری این وضعیت به‌ویژه در جایی است که داوری مطلق باشد، زیرا در این نوع داوری، آن هم بعد از اینکه طرفین، یک بار فرایند داوری و دادگاه را طی کرده و نقارهای آن‌ها نیز بیشتر شده باشند، در انتخاب داور واحد یا سرداور یا داور اختصاصی، دچار مشکلات متعددی می‌شوند که قابل مقایسه با وضعیت قبل نیست.

آن‌ها در این وضعیت، با ناامید شدن از داوری، انتظار تکرار این فرایند را ندارند و توسل به مرجع عمومی (دادگاه) را خواستارند. این انتظار مشروع و متعارف را باید حمایت کرد و بیشتر از آنچه که اقتضای داوری و خواست طرفین است، بر آن‌ها و قراردادهای آن‌ها تحمیل نکرد. همچنین از آنجا که داوری، مانع از صلاحیت مستقیم دادگاه است و در هر حال برخلاف اصل توسل به دادگستری محسوب می‌شود، در صورت تردید در اینکه صلاحیت دادگاه، با تکرار داوری، محدود می‌شود یا خیر؟ باید به قدر متیقن توافق طرفین عمل کرد و از تکرار این فرایند اجتناب ورزید؛ مگر اینکه به‌وضوح بتوان شرط تکرار داور را از قرارداد به‌دست آورد.

ممکن است با توجه به نحوه انشای ماده ۴۶۳ قانون ادعا کرد که سمت داور یا اصل داوری، تنها در داوری مقید منتفی می‌شود، اما در داوری مطلق، تا زمان وصول به نتیجه نهایی، دادگاه دخالتی نخواهد داشت و بنابراین، داوری مطلق، دلالت بر تکرار می‌کند؟ این ادعا صحیح نیست، زیرا اثبات شیء نفی ماعدا نمی‌کند و ماده ۴۶۳ قانون، از داوری مطلق و تکرارپذیری آن سخنی نمی‌گوید.

ضمن اینکه تکرارپذیری داوری یا عدم تکرار آن، قبل از هر چیز به مفاد قرارداد و قصد طرفین مربوط می‌شود و بنابراین، باید در درجه اول به این سرچشمه استناد کرد، نه اینکه اساس بحث را رها کنیم و به دنبال اشاره‌های غیرمربوط قانون باشیم. منبع تعهد در این بحث، خواست متعارف و مشروع طرفین است و حکم قانون را باید بر این اساس تفسیر کرد، نه اینکه از آن، سدی در مقابل این قصد بسازیم.

همچنین آیا در مقابل استدلال لفظی مذکور، نمی‌توان به ماده ۴۷۴ اشاره داشت که قسمت اخیر آن، اجازه رسیدگی به دعوا را به دادگاه می‌دهد و فرقی از نظر مقید یا مطلق بودن داوری قائل نشده است و آیا دلالت بر این ندارد که از حیث تکرار داوری، فرقی بین این دو نوع داوری نیست؟ و آیا این امر در ماده ۴۹۱ و تبصره آن نیز قابل تصور نیست؟ این قبیل استندهای ظاهری به قانون ممکن است، اما حقوقدان، متن قانون را براساس قواعد عمومی و اصول کلی تفسیر می‌کند و به‌ویژه در مسائل مربوط به قرارداد، سعی وافر دارد که کم‌تر حکمی مخالف با انتظار مشروع متعاملان از متن قانون استخراج کند (قانون، آیین دادرسی مدنی).

در تقویت این امر، می‌توان از «تبدیل داوری مطلق به مقید» نیز سخن گفت. می‌دانیم که اگر داوری مطلق باشد، گاه طرفین، داور واحد یا داوران اختصاصی و سرداور را تعیین می‌کنند و گاه نیز این امر را به عهده شخص ثالث یا دادگاه قرار می‌دهند؛ آیا بعد از تعیین داور (ان)، داوری مطلق، تبدیل به داوری مقید نمی‌شود و مانند این نیست که شخص یا اشخاص معینی، به‌عنوان داور تعیین شده‌اند و بنابراین با صدور رأی و یک بار دخالت، موضوع داوری پایان یافته تلقی نمی‌شود؟ آیا همین نتیجه را در صورت امتناع یکی از داوران و عدم حصول اکثریت سایرین، نمی‌توان تصور کرد؟ چه فرقی است بین اینکه طرفین از ابتدا به داوری شخص معینی تراضی کنند یا این تراضی (به هر شکل یا طریقی که احراز شود) بعد از تعیین داور باشد؟

طرفین با داور یا داورانی روبه‌رو هستند که قرار است سرنوشت آن‌ها را رقم بزنند، آیا مباشرت داور (ان) و تکلیف حضور طرفین نزد آن‌ها و ارائه دلایل و دیگر اقتضانات دادرسی، وضعیت داور (ان) را به مثابه داور مقید و معین، نمی‌کند و مانند این نیست که «طرفین ملتزم شده باشند که در صورت بروز اختلاف بین آن‌ها شخص معینی داوری نماید» (ماده ۴۶۳ قانون)؟ به باور ما، تبدیل داوری مطلق به مقید، با منطق حقوقی و خواست طرفین موافق‌تر است و این تبدیل، در فرضی که خود طرفین و نه دادگاه، داور یا سرداور را انتخاب می‌کنند، روشن‌تر به نظر می‌رسد.

آنچه گفتیم راجع به تکرار فرایند «داوری» است نه تعیین «داور»؛ می‌دانیم که اگر در زمان تراضی، طرفین داور را تعیین کرده باشند، مشمول ماده ۴۶۳ می‌شود و بحث از تکرارپذیری در مورد داور مطرح نخواهد شد، اما در موردی که انتخاب داور به شخص ثالث یا دادگاه موکول شده یا اساساً بحثی در مورد تعیین داور به میان نیامده باشد، این امکان متصور است. برای مثال، یکی از طرفین، داور خود را انتخاب و در اظهارنامه نیز قید می‌کند و بعد از اینکه طرف مقابل توافق در آن مورد نداشت یا داور خود را تعیین

نکرد، دادگاه دخالت می‌کند و شخصی را تعیین می‌نماید؛ در این فرض، اگر داور شخص اول، استعفا دهد یا فوت شود یا داور تعیین شده بعد از جلسه دادگاه، فوت شود یا بعد از جلسه دادگاه، اعلام امتناع کند یا همین وضعیت‌ها در مورد سرداور نیز اتفاق افتد، آیا باید موضوع تعیین داور را تکرار کرد و اگر این وضعیت‌ها ادامه داشت، چند بار باید تکرار شود تا سرانجام داور(ان) اقدام به صدور رأی کنند؟

همان‌طور که گفته شد، در مواد ۴۶۰ و ۴۷۱ و ۴۷۴ قانون، بخشی از پاسخ را می‌بینیم، اما همین مواد نیز ابهام را رفع نمی‌کند، زیرا معلوم نیست که تکرارپذیر بودن تعیین داور در این مواد، برای دو بار است یا بیشتر؟ پاسخ دشوار است و ذهن در انتخاب یکی از دو طرف این موضوع، مردد است، زیرا تکرار این وضعیت یا انتظار مشروع طرفین مغایر است و با قواعد داوری نیز هم‌خوانی ندارد و اطالۀ امر را سبب می‌شود؛ عدم تکرار نیز ممکن است با سوءاستفاده همراه شود، به این صورت که ممکن است یکی از طرفین، داور را به‌طور صوری انتخاب کند و داور، بلافاصله استعفا دهد! در این حال، آیا باید داوری را تمام شده دانست؟

همچنین ممکن است داور تعیین شده توسط دادگاه نیز، با یکی از طرفین تبانی کند و استعفا دهد. از سوی دیگر، ممکن است داور تعیین شده فوت کند یا عذر موجهی داشته باشد یا بعد از قبول داوری و اعلام به دادگاه، با مشکلاتی مواجه شود که امکان داوری برای او فراهم نشود. بنابراین همه موارد، از یک سنخ نیستند و موضوع را دشوار می‌کنند، ولی به نظر می‌رسد با وجود اصل استصحاب داوری، چاره‌ای جز تکرار نباشد. می‌توان گفت اگر بحث سوءاستفاده نیز در میان نباشد، بیش از دو بار تکرار جایز نیست. دادگاه می‌تواند در زمان طرح دعوا، مسئله سوءاستفاده یا فقدان آن را تشخیص دهد و اگر سوءاستفاده را احراز نکرد با دو بار تجدید فرایند تعیین داور، رسیدگی را ادامه دهد.

تکرارپذیری داوری، در مباحث داوری قابل بررسی است که به‌درستی، تحریر و پاسخ داده نشده است و یا پاسخ بیان شده، رافع اشکالات متعددی که به‌دنبال دارند نیست. می‌دانیم که طرفین، پس از قبول داوری در روابط خود، باید این توافق را احترام گذارند و عدول از آن بدون توافق مجدد ممکن نیست.

اما تعهد ناشی از داوری که در زمره تعهدات قراردادی است، تا چه زمان یا چه محدوده‌ای بر طرفین تحمیل می‌شود؟ آیا جوهره این تعهد همانند سایر تعهدات قراردادی، از قبیل «تعهد به نتیجه» است و باید تا هر زمان که ظرفیت اجرا دارد، رعایت شود و اثبات اینکه برای حصول آن تلاش شده است، کافی نیست یا اینکه «تعهد به وسیله» محسوب می‌شود و اگر تلاش متعارفی مبذول شود، هرچند به نتیجه

هم نرسیده باشد، برای تحقق به وفای تعهد قراردادی کافی است؟ همچنین اگر طرفین، براساس قرارداد، «یک بار» اقدام کنند و در مقام وفای به تعهد داوری برآیند، برای مثال داور را تعیین کنند و رأی داور، بعد از صدور، ابطال شود؛ آیا باز هم باید به مقتضای تعهد قراردادی خود، این فرایند را تکرار کنند یا دلیلی بر تکرار وجود ندارد؟

این دو پرسش در ارتباط با هم هستند، زیرا اگر جوهره تعهد داوری، از قبیل تعهد به وسیله باشد و طرفین، یک بار در مقام اجرای تعهد برآمده اما داوری، به هر علت به نتیجه نرسد، نیازی به تکرار ندارند؛ اما در صورتی که وفای به تعهد داوری، در هر شرایطی لازم باشد (تعهد به نتیجه)، با ابطال رأی داور نیز باید مجدداً داور دیگری در رابطه آن‌ها قضاوت کند.

می‌توان این‌گونه نیز بیان کرد که آیا عبارت «منازعه و اختلاف خود» (مذکور در ماده ۴۵۴ قانون)، ظهور در این دارد که با توافق بر داوری، صلاحیت مستقیم دادگاه برای همیشه و تا تمام شدن ریشه اختلاف و منتهی شدن به رأی لازم‌الاجرا، با مانع روبه‌رو می‌شود؛ اینکه مفهوم عبارت مذکور، به این معناست که تنها برای یک نوبت باید نظر داور را اخذ کرد و اگر رأی داور، به هر علت، به مرحله نهایی و لازم‌الاجرا بودن نرسید، نیازی به تکرار این فرایند نیست؟ به عبارت دیگر، آیا توافق بر داوری، تا رسیدن به مرحله‌ای که اختلاف براساس رأی داور حل و فصل شود، ادامه می‌یابد یا دلالت بر یک نوبت رجوع به داور برای صدور رأی او دارد و یا اینکه اساساً دلالتی بر هیچ یک از این دو مورد ندارد؟ همچنین با فرض اینکه تعهد داور، از قبیل تعهد به نتیجه باشد، آیا نتیجه مورد نظر طرفین، «دخالت داور برای حل اختلاف» است یا «حل اختلاف با دخالت داور»؟ در حالت اول همین که داور، دخالت و اقدام کند، مضمون تعهد، اجرا و وفای به عهد، کامل شده است؛ هر چند دخالت داور، اختلاف را حل و فصل نکند، اما در حالت دوم، تا زمانی که اختلاف از طریق داوری حل نشود، مضمون تعهد هنوز اجرا نشده باشد، فرایند داوری با یک بار انجام، به پایان نمی‌رسد، بلکه باید به اندازه‌ای تکرار شود که اختلاف حل شود.

این بحث که در قالب اصولی مرّه و تکرار نیز قرار می‌گیرد، در زمینه‌های مختلفی مطرح می‌شود. برای مثال به موجب تبصره ماده ۴۵۵ قانون در تمامی مواردی که ارجاع به داوری صورت می‌گیرد طرفین اختلاف می‌توانند تعیین داور یا هیئت داوری را به شخص ثالث یا به دادگاه محول کنند.

اگر دادگاه یا شخص ثالث دیگر، داور را انتخاب کرد و داور بعد از قبول کردن سمت خود، استعفا دهد یا فوت کند یا از ادامه رسیدگی امتناع ورزد، آیا اختیار دادگاه یا شخص ثالث، باقی است یا با یک

بار اعلام خاتمه می‌یابد؟ این پرسش در فرضی که داور، پیش از قبول فوت می‌کند یا حضور او برای قبولی داوری، به هر دلیلی متعسر یا معتذر می‌شود نیز، قابل طرح است. به همین ترتیب اگر یکی از طرفین، براساس ماده ۴۵۹ قانون، داور خود را معرفی و طرف دیگر نیز داور خود را تعیین کند و داوران یا داور ثالث، از دخالت در داوری امتناع ورزند یا فوت شوند یا به هر علت دیگر، در امر داوری مداخله نداشته باشند، باز هم باید این فرایند تکرار شود و طرفین به تعیین داور اقدام کنند یا عمل به قرارداد داوری، دلالتی بیش از یک بار ندارد؟

پاسخ برخی از این فروض در قانون آمده است. برای مثال در ماده ۴۷۱ می‌خوانیم در مواردی که داور از طریق قرعه‌کشی تعیین می‌شود، هر یک از طرفین می‌توانند پس از اعلام نتیجه در صورت حضور در جلسه و در صورت غیبت ظرف ده روز از تاریخ ابلاغ، نسبت به داور تعیین شده اعتراض کنند؛ مگر آنکه دلایل ردّ داور پس از این مدت به وجود آید. در این صورت مهلت اعتراض از تاریخ وقوع علت رد محاسبه می‌شود. دادگاه پس از دریافت اعتراض آن را بررسی می‌کند و در صورت وارد دانستن اعتراض، داور جدیدی را تعیین خواهد کرد.

همان‌طور که از این ماده برمی‌آید اختیار دادگاه در انتخاب داور با یک بار اعمال از بین نمی‌رود و به جای داور معزل، داور دیگری را انتخاب می‌کند یا در مواد ۴۶۰ و ۴۷۴ نیز از قابلیت تکرار تعیین داور در برخی موارد سخن به میان آمده است و هر چند تعداد دفعات تکرار را بیان نکرده و ممکن است دلالت بر دو بار تکرار یا بیشتر داشته باشد.

برخی از نویسندگان با تفکیک میان داوری مطلق و داوری مقید (محدود به شخص معین یا زمان معین)، بر این باورند که در صورت ارجاع اختلاف به داوری به‌طور مطلق حتی اگر طرفین شخصی را به‌عنوان داور تعیین کنند یا دادگاه برای طرف ممتنع داور منصوب کند، در صورتی که رأی داور باطل شود، قرارداد داوری همچنان معتبر باقی می‌ماند. بنابراین داور دیگری، خواه به انتخاب طرفین و خواه به تعیین دادگاه باید مجدداً به ماهیت دعوا رسیدگی کند. این رویه تا زمانی که قرارداد داوری به‌واسطه یکی از جهات زوال مانند توافق طرفین، فوت یا حجر یکی از آن‌ها و غیره از بین نرود، ادامه خواهد داشت. علت این امر آن است که طرفین با توافق بر حل و فصل اختلاف از طریق داوری به‌طور مطلق در واقع صلاحیت دادگستری را در رسیدگی به اختلاف خود منتفی کرده‌اند. از این رو چنانچه داوری در جریان رسیدگی دادگاه و با توافق طرفین ارجاع شود، اما توافق آن‌ها مقید به شخص یا زمان مشخصی

نباشد، در صورت ابطال رأی داور منتخب لازم است داور دیگری برای رسیدگی تعیین شود. این فرایند حتی در صورت تکرار همچنان از منظر حقوقی معتبر و لازم‌الاجرا خواهد بود (شمس، ۱۳۹۱).
برخی از صاحب‌نظران بر این باورند که با صدور رأی داور در خصوص اختلاف موضوع موافقت‌نامه داوری، این موافقت‌نامه به طور اصولی خاتمه‌یافته تلقی می‌شود. آن‌ها در تحلیل مفهوم داوری امکان تمایز میان داوری مطلق و مقید را پذیرفتند و در خصوص عزل داور معتقدند که عزل داور با تراضی طرفین به خودی خود موجب زوال داوری نخواهد شد، مگر در شرایطی که طرفین صراحتاً بر داوری شخص معینی توافق کرده باشند. همچنین در خصوص بطلان رأی داور این دیدگاه مطرح شده است که اگر چه حکم به بطلان رأی داور به استناد برخی از جهات مذکور در ماده ۴۸۹ قانون آیین دادرسی مدنی به لحاظ منطقی نباید به زوال داوری منجر شود، اما اطلاق ماده ۴۹۲ همان قانون و تبصره آن، انجام داوری مجدد را جز در مواردی که طرفین بر آن توافق کنند یا در داوری‌های اجباری، غیرمجاز تلقی می‌کند.

همچنین از نظر ایشان، در موردی که دادگاه موضوع را به داوری ارجاع دهد، ماده ۴۷۴ قانون وضعیت را روشن کرده است، اما در فرض عدم دخالت دادگاه، اگر یکی از داوران از دخالت و صدور رأی امتناع ورزد، وضعیت روشن نیست و باید گفت که اگر رضایت داوران حاصل نشود، «با توجه به ملاک پاراگراف نخست ماده ۴۷۴ ق.ج دادگاه داور دیگری تعیین می‌نماید».

اداره حقوقی قوه قضائیه نیز اظهار داشته که اگر داوری، قطع نظر از شخصیت داوران، تحقق یافته باشد، با استعفای یکی از داوران (اعم از داوران اختصاصی یا مشترک) یا عدم قبول داوری که انتخاب می‌شود، قرارداد از بین نمی‌رود، بلکه داوری دیگری را انتخاب کرد. همچنین با استعفای داور، سمت داور منتفی شده و قبول بعدی او کافی برای اعاده سمت نیست.

در حقوق انگلستان، مطابق قانون داوری ۱۹۹۶ اصل بنیادین بر نهایی و قطعی بودن رأی داور است و داوری به عنوان جایگزینی برای دادرسی دادگاه طراحی شده است. رأی داوری در این نظام تنها در شرایط استثنایی قابلیت اعتراض دارد؛ بدین صورت که طبق ماده ۶۷ در صورت فقدان صلاحیت، ماده ۶۸ در صورت بروز «نقض جدی رویه» (و ماده ۶۹ در صورت وجود خطای حقوقی اساسی) (با اجازه دادگاه) امکان ابطال یا اصلاح رأی وجود خواهد داشت (Reed Smith, 2015; Macfarlanes, 2024).
بنابراین، برخلاف برخی نظام‌های حقوقی که داوری را تا حصول نتیجه لازم‌الاجرا قابل تکرار می‌دانند، در انگلستان ابطال رأی به معنای آغاز خودکار داوری مجدد نیست و طرفین باید برای ارجاع مجدد

اختلاف به داوری، توافق تازه‌ای داشته باشند یا نهاد داوری ذی صلاح در چارچوب قواعد خود چنین تصمیمی بگیرد (Global Arbitration Review, 2020).

همچنین در خصوص فوت، استعفا یا عدم امکان ادامه فعالیت داور، قانون داوری ۱۹۹۶ و نیز قواعد داوری بین‌المللی مانند UNCITRAL Arbitration Rules پیش‌بینی کرده‌اند که دادگاه یا نهاد داوری ذی ربط می‌تواند داور جایگزین تعیین کند، اما این امر صرفاً به معنای استمرار روند داوری موجود است و نه تجدید کامل فرایند از ابتدا (UNCITRAL, 2010). این رویکرد نشان می‌دهد که حقوق انگلستان بیش از هر چیز بر قطعیت، کارآمدی و جلوگیری از اطاله رسیدگی تأکید دارد و نهاد داوری را فرایندی یک‌باره و محدود به همان نوبت ارجاع تلقی می‌کند. به همین دلیل، «تکرارپذیری داوری» در معنای مصطلح در حقوق ایران، در نظام حقوقی انگلستان جایگاهی ندارد و تنها در چارچوب موارد استثنایی یا توافق جدید طرفین امکان‌پذیر خواهد بود (Arbitration Act 1996; Lexology, 2023).

۳. رویه قضائی در مبحث تکرارپذیری داوری

رویه قضائی در مسئله تکرارپذیری داوری، کم‌تر در رویه قضائی گزارش شده و علت آن نیز به این امر برمی‌گردد که اولاً، در مورد تعیین داور، اشکال چندانی پیش نمی‌آید و داور تعیین شده، در بیشتر موارد، مسئولیت خود را انجام می‌دهد؛ ثانیاً اصحاب دعوا بعد از ابطال رأی داور، به دادگاه رفته و اقامه دعوا می‌کنند، خوانده یا وکیل وی، کم‌تر ایرادی در این موضوع مطرح می‌کند و دادگاه نیز اصحاب دعوا را مجبور به تکرار فرایند داوری نمی‌کند. بنابراین زمینه کمی برای صدور آرای در این موضوع، فراهم می‌شود. در عین حال، ذکر نمونه‌هایی از تصمیم‌های قضائی یا اظهار نظر قضاوت دادگستری مفید است: ۱. در دادنامه شماره ۷۴۸-۷۱/۱۰/۱۴-شعبه ۸۵ دادگاه عمومی حقوقی دو تهران می‌خوانیم: «خواستۀ دعوی خواهان به طرفیت خانم میترا ... و آقای یوسف ... به شرح دادخواست تقدیمی و توضیحات وی در جلسه اول دادرسی صدور حکم به تخلیه سه دانگ مشاع از شش دانگ یک دستگاه آپارتمان مسکونی ... به لحاظ انقضای مدت اجاره می‌باشد که با توجه به جامع اوراق پرونده و عنایت به مدارک پیوست عرض حال و محتویات پرونده‌های استنادی، اولاً هر چند در قسمت اخیر اجاره‌نامه تنظیمی بین موجر سابق و خوانندگان دعوا تصریح شده که اگر بین طرفین قرارداد اختلافی بروز نماید، اختلافات حاصله از طریق داور مرضی الطرفین به نام آقای سعدالله ... حل و فصل خواهد شد، ولی از آنجایی که داور مرضی الطرفین شخص معین و مشخصی بوده که از ناحیه طرفین در ضمن همان قرارداد اجاره تعیین گردیده است و پس از بروز اختلاف بین طرفین در خصوص تخلیه مورد اجاره و اجور معوقه

و خسارت وارده بر عین مستأجره، داور مذکور به موجب آرای داوری مورخ ۶۹/۸/۳ و ۶۹/۱۲/۲۲ نظر داوری خود را درخصوص موارد اختلاف حاصله که از جمله آن تخلیه مورد اجاره بوده اعلام داشته است که پس از اعتراض خواندگان نسبت به آرای داوری مرضی الطرفین، براساس دادنامه شماره ۸۰/۷۱ رتی صادره از شعبه چهارم دادگاه دادگاه حقوقی یک تهران ذای مذکور باطل اعلام شده است. با این حال نظر به اینکه داور مرضی الطرفین درخصوص اختلافات ناشی از قرارداد اجاره اظهارنظر کرده است، می‌توان نتیجه گرفت که قرارداد داوری در این مورد پایان یافته تلقی می‌شود. از این رو با توجه به اصل صلاحیت عام دادگستری رسیدگی به کلیه اختلافات ناشی از قرارداد اجاره در صلاحیت محاکم قضائی خواهد بود.

بنابراین رسیدگی به دعوی تخلیه مطروحه در صلاحیت محاکم قضائی بوده و این دادگاه به صلاحیت خود درخصوص مورد اظهارنظر می‌نماید. ثانیاً، در ماهیت امر با احراز مالکیت خواهان در شش دانگ آپارتمان مورد دعوا و تصرف خواندگان در سه دانگ مشاع آپارتمان مذکور، به دلالت فتوکی مصدق سند رسمی شماره ۴۲۵۷۸-۷۰/۱۰/۳۰ و اجاره‌نامه عادی مورخ ۶۸/۸/۱ تنظیمی بین مالک سه دانگ سابق و خواندگان و دادنامه شماره ۸۰/۷۱ صادره از شعبه چهارم دادگاه حقوقی یک تهران که متضمن تجدیدنظرخواهی خواندگان فعلی و مآلاً ابطال رأی داور درخصوص تخلیه مورد اجاره متنازع‌فیه که به هر صورت تصرف خواندگان را درمورد اجاره ثابت می‌دارد و مندرجات دادخواست تقدیمی و به قرینه ابلاغ قانونی دادخواست به خواندگان در همان محل عین مستأجره نظر به اینکه حسب مستفاد از اجاره‌نامه مورخ ۶۸/۸/۱ تنظیمی بین موجر سابق و خواندگان، مورد اجاره محل سکنی بوده و جهت سکونت به خواندگان به اجاره واگذار شده است و آرای صادره از طرف داور مرضی الطرفین گرچه به موجب حکم صادره از شعبه ۴ دادگاه حقوقی یک تهران باطل گردیده، ولی چون داور مذکور در تنظیم قرارداد اجاره بین طرفین حضور داشته و ذیل اجاره‌نامه را هم به‌عنوان شاهد امضا نموده است و به اعتبار شاهد عینی قضیه از جریان مذاکرات و توافقات طرفین در تنظیم قرارداد اجاره، دقیقاً مطلع بوده و اظهارات وی در آرای صادره نه به‌عنوان داور بلکه به‌عنوان یک شاهد عینی قضیه در تبیین اینکه مورد اجاره به چه منظوری به اجاره واگذار شده، می‌تواند مورد توجه و استناد قرار گیرد و نامبرده هم در نظریات خود صریحاً اعلام داشته که مورد اجاره به‌منظور سکونت به خواندگان به اجاره واگذار گردیده که اظهارات وی در این خصوص استنباط دادگاه از مدلول اجاره‌نامه فوق‌الذکر مبنی بر محل سکنی بودن مورد اجاره را تأیید می‌نماید.

مضافاً اینکه در دادنامه شماره ۸۰/۷۱ صادره از شعبه ۴ دادگاه حقوقی یک تهران هم به لحاظ غیرموجه و غیرمدلل بودن آرای داور مرضی‌الطرفین و مخالفت آن با قانون موجد حق حکم به ابطال آرای داور صادر شده، قانون موجد حق هم که آرای داور مخالف با آن تشخیص گردیده، قانون مربوط به عسر و حرج مستأجر اعلام شده است که چون عسر و حرج مستأجر در قبال تخلیه مورد اجاره با توجه به ماده ۹ قانون روابط موجر و مستأجر مصوب سال ۱۳۶۲ فقط در اماکن مسکونی استیجاری قابلیت توجه رسیدگی و ترتیب اثر را دارد، لذا دادنامه مذکور متضمن این معناست که مورد اجاره محل مسکونی بوده و خواندگان جهت سکونت آن را در اختیار و تصرف خود دارند که این امر خود دلیل دیگری بر صحت استنباط دادگاه از مسکونی بودن مورد اجاره خواهد بود و به این ترتیب چون به شرح مراتب اشعاری مورد اجاره محل مسکونی بوده و جهت سکونت به خواندگان به اجاره واگذار گردیده، لذا قانون روابط موجر و مستأجر مصوب سال ۱۳۶۲ حاکم بر روابط حقوقی فی مابین طرفین دعوا در خصوص مورد خواهد بود و با عنایت به اینکه حسب مدلول ماده ۴۹۴ قانون مدنی، اجاره، عقد لازمی است که به محض انقضای مدت برطرف می‌گردد و پس از مضي مدت اجاره، ادامه رابطه استیجاری بین طرفین منوط به موافقت و رضایت موجر خواهد بود و در خصوص مورد از آنجایی که مدت اجاره از تاریخ ۶۸/۷/۱۵ یک سال بوده که قبل از اقامه این دعوا منقضی گردیده و خواهان هم به شرح دادخواست تقدیمی، مخالفت و عدم رضایت خود را به ادامه تصرفات خواندگان در مورد اجاره اعلام داشته، بدین لحاظ تصرفات فعلی خواندگان در عین مستأجره فاقد مجوز شرعی و قانونی می‌باشد و چون از ناحیه خواندگان در قبال دعوی خواهان هیچ‌گونه ایراد و دفاعی به عمل نیامده و دلیل و مدرکی که حاکی از جواز قانونی تصرفات فعلی آنان در مورد اجاره باشد، اقامه و ابراز نشده است، بنابراین دادگاه دعوی خواهان را ثابت و موجه تشخیص و به استناد مواد ۱ و ۱۵ قانون روابط موجر و مستأجر مصوب سال ۱۳۶۲ و ماده ۴۹۴ قانون مدنی حکم به محکومیت خواندگان به تخلیه سه دانگ مشاع از شش دانگ یک دستگاه آپارتمان مسکونی ... که مشتمل بر دو باب اتاق ... به نفع خواهان و اعلام می‌نماید».

۲. در دادنامه شماره ۶۸/۱/۲۳-۲۳/۳۵ موضوع پرونده شماره ۲۳-۲۹۴۴/۱۷-۲۳ شعبه ۲۳ دیوان عالی کشور آمده است: «... چنانچه رأی داور اختصاصی پس از انقضای مهلت مقرر برای داوری صادر و به دادگاه ارائه شده باشد، (با توجه به اینکه تاریخ آغاز مهلت داوری برای داور مذکور ۱۳۶۵/۹/۱۵ و تاریخ ارائه رأی به دادگاه ۱۳۶۵/۱۱/۱۹ بوده است)، این رأی براساس قسمت اخیر بند ۲ ماده ۶۶۵

منسوخ، باطل و غیرقابل اجرا شده محسوب می‌شود. در نتیجه دادنامه مورد تجدید نظر که اعتراض به رأی داور را مردود اعلام کرده است، به دلیل مغایرت آشکار با قانون مخدوش بوده و نقض می‌شود؛ با این حال نظر به ضرورت حل و فصل اختلاف میان طرفین از طریق داوری پرونده جهت رسیدگی مجدد به یکی دیگر از شعب دادگاه حقوقی شیراز ارجاع می‌شود».

در این دعوا، ابتدا خواهان، درخواست تعیین داور اختصاصی خوانده را داشت و بعد از اینکه دادگاه به تعیین داور اقدام نمود و داوران، رأی خود را اعلام کردند، رأی مورد اعتراض قرار گرفت. ملاحظه می‌شود که با وجود باطل دانستن رأی داور، اعلام شده است که ادامه رسیدگی همچنان باید با حضور داوران دیگری به عمل آید.

۳. آیا مدت داوری، پس از اینکه اختلاف یک بار به داور ارجاع شد، شروع شده و به پایان می‌رسد یا اینکه اگر داور، در این مدت، نظری نداد، باید موضوع را به داور دیگری ارجاع داد و تا زمانی که داور رأیی صادر نکند، نمی‌توان به دعوا در دادگاه رسیدگی کرد؟ از یک سو، این کار سبب تسلسل و سوءاستفاده می‌شود و ممکن است راه برای طرح دعوا در دادگاه بسته شود و از سوی دیگر، داوری، مقید به شخص معینی نیست تا در صورت امتناع او یا تمام شدن موضوع، قابل تکرار نباشد، بلکه می‌توان گفت که اگر داور اول، نظری نداد و مهلت تمام شد، باید به داور دوم ارجاع داد و این نیز یکی از تفاوت‌های داوری مقید و مطلق است

با توجه به موضوع ذکر شده به تحلیل و رأی قضائی در خصوص پرونده حقوقی مربوط به ابطال رأی داوری و تصمیمات شرکت «ن» می‌پردازیم. پرونده حاضر با توجه به خواسته ابطال قرارداد داوری مورخ ۸۴/۷/۲۰ و تمام تصمیمات مجامع عمومی و هیئت مدیره شرکت «ن» الزام به پرداخت سود سهام معوقه، ابطال معاملات غیرمجاز و سایر دعاوی مرتبط در دادگاه عمومی و حقوقی تهران مطرح شد. خواهان عضو مؤسسه و سهامدار شرکت «ن» مدعی است که به‌طور غیرقانونی از حقوق خود محروم شده و سهم وی از ۱۵ درصد به ۱/۵ درصد کاهش یافته است که در این خصوص خواهان ابتدا درخواست ابطال قرارداد داوری و سایر دعاوی را مطرح کرد، اما در جلسه دادرسی مورخ ۸۶/۲/۱۱ صراحتاً از تمامی دعاوی جز ابطال قرارداد داوری انصراف داد. در مقابل وکلای خواندگان دفاع کردند که مطابق ماده ۴۳ اساسنامه شرکت، حل و فصل اختلاف باید از طریق داوری صورت گیرد؛ لذا دادگاه صلاحیت رسیدگی ندارد. همچنین آن‌ها استدلال کردند که انقضای مدت داوری یا انصراف داور

موجب بطلان قرارداد داورى نمى‌شود. دادگاه شعبه ۴۰ پس از بررسى مستندات و ادعاهای طرفین به نتایج زیر رسید:

با توجه به انصراف خواهان از برخی دعاوى مستند به بند «الف» ماده ۱۰۷ قانون آیین دادرسی مدنى دادخواست در خصوص آن دعاوى ابطال شد. در مورد دعاوى مطرح شده علیه خواننده ردیف سوم آقای «س»، به دلیل فوت وی پیش از طرح دعوا و عدم رعایت تشریفات قانونی دادگاه مستند به ماده ۲ و بند «ب» ماده ۳۳۲ قانون آیین دادرسی مدنى قرار ردّ دعوا صادر کرد. در خصوص دعاوى ابطال قرارداد داورى دادگاه با بررسى ماده ۴۳ اساسنامه و مقررات باب هفتم قانون آیین دادرسی مدنى (مواد ۴۵۴ به بعد) نتیجه گرفت که: انقضای مدت داورى به‌تنهایی موجب بطلان قرارداد داورى نمى‌شود، بلکه امکان تمديد مدت داورى یا تعیین داور جدید توسط طرفین یا دادگاه وجود دارد. قرارداد داورى صرفاً در شرایط خاصی (مستند توافق کتبی طرفین بر لغو آن، فوت یا حجر یکی از طرفین) منحل مى‌شود. دادگاه تأکید کرد که خواهان بدون طی فرایند داورى مستقیماً اقدام به طرح دعوا در مرجع قضائى کرده که مغایر با تشریفات قانونی است. با استناد به مواد ۱۹۴، ۱۹۷ و ۴۵۴ به بعد قانون آیین دادرسی مدنى دادگاه حکم بر بطلان دعاوى قرارداد داورى صادر کرد. همچنین با توجه به اینکه قرارداد داورى بین شرکت و سهامداران برقرار بوده و دعوا علیه برخی از اشخاص حقیقی (سهامداران) مطرح شده، دادگاه مستند به مواد ۲، ۸۸، ۸۹ و بند ۴ ماده ۸۴ قانون آیین دادرسی مدنى قرار ردّ دعوا نسبت به آنان را صادر کرد.

شعبه ۱۵ دادگاه تجدید نظر استان تهران پس از بررسى اعتراض خواهان نسبت به بخش مربوط به ابطال قرارداد داورى، استدلال‌های وی را فاقد مبنای حقوقی دانست و اظهار داشت: خواهان قرارداد داورى را با رأی داور خلط کرده و درخواست ابطال داورى پیش از صدور رأی فاقد توجیه حقوقی است. رأی دادگاه بدوی کاملاً منطبق با قانون صادر شده و قرارداد داورى از رأی داور متمایز است. از آنجا که اعتراض تجدیدنظرخواه با هیچ‌یک از جهات مذکور در ماده ۳۴۸ قانون آیین دادرسی مدنى مطابقت ندارد، دادگاه مستند به ماده ۳۵۸ همان قانون دادنامه بدوی را تأیید و استوار کرد.

رأی دادگاه تجدیدنظر، تصمیم دادگاه بدوی را مبنی بر بطلان دعوا و عدم قابلیت استماع آن تأیید کرد. این رأی قطعی است و نشان‌دهنده اهمیت رعایت تشریفات قانونی در قراردادهای داورى و پای‌بندی به اصول آیین دادرسی مدنى است.

۴. خواهان در دعوی ابطال رأی داور، اعلام می‌دارد که موضوع به داوری ارجاع شده و داور نیز، سابقاً رأی خود را صادر کرده است و با صدور رأی، مسئله داوری منتفی شده و برای همیشه نمی‌تواند وکیل و وصی طرفین باشد. شعبه ۱۷ دادگاه حقوقی یک در پرونده شماره ۶۸/۱۳۱ چنین اظهار می‌دارد: «آقای «ه» به عنوان داور مرضی الطرفین انتخاب شده است. وی از بروز اختلاف میان طرفین آگاه بوده و رأی داور خود در تاریخ ۶۴/۶/۴ صادر نموده که موجب خاتمه یافتن قضیه شده است. این رأی با صدور حکم شماره ۷۷۶ مورخ ۶۴/۱۱/۲۰ از سوی شعبه ۳۹ دادگاه حقوقی یک قطعیت یافته و در نتیجه امکان داوری مجدد مسدود شده است. از آنجا که به تشخیص دادگاه با صدور رأی داور در تاریخ ۶۴/۶/۴ فرایند داوری خاتمه یافته و سمت داور زائل شده است، نام‌برده دیگر اختیار اظهار نظر مجدد در موضوع اختلاف را نداشته است». همچنین شعبه ۲۳ دیوان عالی کشور در دادنامه شماره ۴۸۸/۲۳ مورخ ۶۹/۸/۲۸ مربوط به پرونده شماره ۲۳/۱۱/۴۷۱۷ این رأی را تأیید کرده است.

تحلیل حقوقی صدور رأی دوم توسط داور در موضوعی که رأی اول قطعی شده است. در فرضی که داور اقدام به صدور رأی کرده، این رأی مورد اعتراض قرار گرفته، اعتراض رد شده و رأی داوری به قطعیت رسیده است، چنانچه داور مجدد رأی جدیدی صادر کند که متضمن پرداخت خسارت باشد و با رأی نخست تعارض داشته باشد، دو پرسش اساسی مطرح می‌شود: آیا داور مجاز به صدور رأی جدید در همان موضوع است؟ و آیا رأی دوم داور قابلیت اجرا دارد؟

۱. ماهیت صلاحیت داور و امکان صدور رأی دوم، برخی از قضات معتقدند که صلاحیت داور شامل دو بُعد است: الف) حل و فصل اختلاف ناشی از عدم اجرای تعهد، ب) تعیین خسارت در صورت عدم اجرای تعهد.

در صورتی که داور در رأی نخست به موضوع خسارت توجه نکرده باشد، ابتدا باید مشخص شود که آیا رأی اولی معتبر است، رأی دوم معتبر است، یا هر دو قابلیت اجرایی دارند. به موجب ماده ۴۸۷ قانون آیین دادرسی مدنی، داور می‌توانست رأی خود را اصلاح کند، اما اگر چنین نکرده و رأی دوم صادر کرده باشد، مسئله قابلیت اجرای رأی دوم، محل اختلاف است.

۲. امکان اجرای دوم با توجه به وضعیت رأی اول؛ نظرات مختلفی در این خصوص ارائه شده است: رأی نخست به قوت خود باقی است و رأی دوم قابلیت اجرا ندارد: برخی از قضات معتقدند که تا زمانی که رأی اولی ابطال نشده است همچنان معتبر بوده و باید اجرا شد. از آنجایی که داور یک بار حق اظهار نظر دارد صدور رأی دوم فاقد اعتبار بوده و قابل اجرا نیست.

رای دوم معتبر است و باید اجرا شود: در مقابل برخی دیگر بر این باورند که چون قاعده فراغ دادرسی به داور حاکم نیست، داور می‌تواند رای دوم را صادر کند و تا زمانی که رای دوم ابطال نشده، معتبر بوده و قابلیت اجرا دارد.

دادگاه باید تشخیص دهد که کدام رای اجرا شود: برخی از نظرات بر این نکته تأکید دارند که دادگاه اجراکننده رای باید تصمیم بگیرد که رای اول یا دوم را اجرا کند. اگر دادگاه رای دوم را معتبر بداند و اجراییه صادر کند، این رای قابل اجرا خواهد بود، اما در غیر این صورت رای نخست معتبر تلقی می‌شود.

۳. نظر اکثریت و اقلیت: نظر اکثریت قضات مجتمع شهید بهشتی تهران این است که: «تا زمانی که رای دوم ابطال نشده، این رای معتبر بوده و قابل اجراست.» و نظر اقلیت این است که «با صدور رای نخست و قطعیت آن، داور دیگر صلاحیت صدور رای دوم را نداشته و در نتیجه رای دوم فاقد اعتبار و قابلیت اجراست.»

به نظر می‌رسد که اجرای رای دوم به وضعیت رای نخست بستگی دارد. اگر اولی ابطال نشده باشد، اصولاً معتبر بوده و باید اجرا شود، مگر آنکه دادگاه رای دوم را به عنوان اصلاحیه‌ای بر رای نخست تلقی کند و آن را معتبر بداند. با توجه به اختلاف نظرها تصمیم نهایی در این خصوص برعهده دادگاه اجراکننده رای خواهد بود.

نتیجه‌گیری

در حقوق ایران، داوری نهادی قراردادی است که اصل بر استمرار آن پس از ابطال رأی داور گذاشته شده است. مطابق تحلیل‌های حقوقی و رویه مواد ۴۸۹ و ۴۹۲ قانون آیین دادرسی مدنی، ابطال رأی داور صرفاً به نتیجه رسیدگی لطمه می‌زند و به معنای پایان یافتن موافقت‌نامه داوری نیست. بنابراین، در صورتی که قرارداد داوری همچنان معتبر باقی باشد، طرفین می‌توانند مجدداً اختلاف خود را به داور جدید ارجاع دهند. این برداشت با ماده ۳۳ قانون داوری تجاری بین‌المللی ایران نیز هماهنگ است که امکان تعیین داور جایگزین را پس از ابطال رأی پیش‌بینی کرده است. به این ترتیب، در نظام حقوقی ایران، «تکرارپذیری داوری» یک راهکار مشروع تلقی می‌شود که با ماهیت قراردادی داوری، اصل حاکمیت اراده و نیز رویه بین‌المللی هم‌خوانی دارد.

اما در حقوق انگلستان، براساس فلسفه اصلی داوری بر قطعیت و نهایی بودن رأی داور استوار است. رأی داوری تنها در موارد استثنایی مانند عدم صلاحیت (ماده ۶۷)، نقض جدی تشریفات (ماده ۶۸) یا خطای حقوقی با اجازه دادگاه (ماده ۶۹) قابل اعتراض یا ابطال است. در این نظام، ابطال رأی به‌طور خودکار به معنای تجدید داوری نیست و قرارداد داوری پس از صدور رأی، اصولاً خاتمه‌یافته تلقی می‌شود؛ مگر آنکه طرفین مجدداً به داوری تراضی کنند یا نهاد داوری صلاحیت‌دار دستور به ادامه فرایند بدهد در صورت فوت یا استعفای داور نیز امکان تعیین داور جایگزین وجود دارد، اما این جانشینی صرفاً به‌منظور تکمیل همان روند جاری است و به معنای آغاز مجدد داوری از ابتدا محسوب نمی‌شود. به این ترتیب، در حالی که نظام ایران با پذیرش تکرارپذیری داوری بر استمرار تعهد قراردادی تأکید دارد، نظام انگلستان داوری را اصولاً یک‌بار مصرف و غیرتکراری دانسته و تنها در چارچوب تراضی جدید یا مداخله نهادی، امکان تجدید آن را می‌پذیرد.

منابع

۱. بازگیر، یدالله (۱۳۷۷)، آرای دیوان عالی کشور در امور حقوقی، ج اول، تهران: ققنوس.
۲. جعفری لنگرودی، محمدجعفر (۱۳۷۶)، دانشنامه حقوقی، جلد سوم، چاپ پنجم، تهران: امیرکبیر.
۳. خدابخشی، عبدالله (۱۳۹۱)، حقوق داوری و دعاوی مربوط به آن در رویه قضائی، تهران: شرکت سهامی انتشار.
۴. زراعت، عباس (۱۳۷۸)، قانون آیین دادرسی مدنی در نظم حقوقی ایران، چاپ دوم، تهران: نشر حقوقدان.
۵. زندی، محمدرضا (۱۳۸۸)، رویه قضائی تجدیدنظر استان تهران در امور مدنی و داوری، تهران: جنگل.
۶. شمس، عبدالله (۱۳۹۱)، آیین دادرسی مدنی، جلد سوم، چاپ بیست و یکم، تهران: دراک.
۷. شمس، عبدالله (۱۳۸۲)، «موافقت‌نامه داوری و صلاحیت دادگاه»، مجله تحقیقات حقوقی دانشکده حقوق دانشگاه شهید بهشتی، ۳۷.
۸. صدرزاده افشار، حسن (۱۳۷۲)، آیین دادرسی مدنی و بازرگانی، تهران: جهاد دانشگاهی (ماجد).
۹. قربانیان، حسین (۱۳۹۱)، «ضرورت اصلاح قواعد داوری در حقوق ایران»، مجموعه مقالات همایش صدمین سال تأسیس نهاد داوری در حقوق ایران، تهران: مؤسسه مطالعات و پژوهش‌های حقوقی شهر دانش، چاپ سوم، ۹.
۱۰. کریمی، عباس و پرتو، حمیدرضا (۱۳۹۱)، حقوق داوری داخلی، چاپ دوم، تهران: دادگستر.
۱۱. محمدزاده اصل، حیدر (۱۳۷۹)، داوری در حقوق ایران، تهران: ققنوس.
۱۲. مدنی، سید جلال‌الدین (۱۳۷۷)، آیین دادرسی مدنی (سازمان قضائی جمهوری اسلامی ایران مراجع قضائی عمومی و اختصاصی و داوری)، جلد یک، تهران: پایدار.
۱۳. معین، محمد (۱۳۶۰)، فرهنگ فارسی، جلد دوم، چاپ چهارم، تهران: امیرکبیر.
۱۴. واحدی، جواد (۱۳۷۷)، «رسیدگی به ماهیت دعوا پس از ابطال رأی داور»، مجله حقوقی دادگستر، ۲۲.

References

1. Arbitration Act 1996 (UK). (1989/1996). *Statutory framework and procedural consistency*. UK Parliament Publications.
2. Asserson. (2023). "Comparative arbitration practice between civil and common law jurisdictions". *Asserson Legal Reports*. pp. 30–54.
3. Bianca, C. (2023). "The Impact of Sanctions on International Arbitration – Key Issues". *British Institute of International and Comparative Law Blog*.
4. Bianca, C. (2023). *The Impact of Sanctions on International Arbitration – Key Issues*. *British Institute of International and Comparative Law Blog*.
5. Carter-Ruck (2019). *EU Sanctions Prevent the Payment of Arbitration Awards*. Carter-Ruck Law Firm Blog.
6. Carter-Ruck. (2019). *EU Sanctions Prevent the Payment of Arbitration Awards*. Carter-Ruck Law Firm Blog.
7. Clifford Chance. (2014). "Arbitration procedures in comparative perspective: England & Iran". *Clifford Chance Insights Report*. pp. 5–27.
8. Encyclopaedia of Arbitration Law. (n.d.). *Arbitration awards and procedural standards* (Vol. 3). Oxford Legal Publishing. pp. 210–260.
9. Global Legal Insights. (2023). "International arbitration: England chapter". In *Global Legal Insights – 2023 Arbitration Review*. GLI Press. pp. 45–62.
10. International Court of Justice (2025). "The Latest Consular Access Case before the ICJ: Some Merit Speculation in France v. Iran Case". *Cambridge International Law Journal*.
11. International Court of Justice (2025). "The Latest Consular Access Case before the ICJ: Some Merit Speculation in France v. Iran Case". *Cambridge International Law Journal*.
12. Leathly, R., & Shore, M. (2016). *International Arbitration*. New York University School of Law.
13. Leathly, R., & Shore, M. (2016). *International Arbitration*. New York University School of Law.
14. Mayer Brown. (2012). *International arbitration: Recent developments in UK and Iran*. Mayer Brown Publications. pp. 12–35.
15. Mobaraki, B. (2024). "Comparative Analysis of International Commercial Arbitration Laws in Iran and the UNCITRAL Model Law". *Interdisciplinary Studies in Society, Law, and Politics*, 3(5), 93-105.
16. Namjoo, M., Sheikh Mohammadi, M., & Panah, A. (2023). "A Comparative Study of the Legal Systems of Iran and China Regarding the Recognition and Enforcement of International Arbitral Awards". *International Journal of Comparative Law and International Dispute Resolution*, 2(1), 45-67.

16. Practical Law Arbitration Blog. (2015). "Key trends in international commercial arbitration". *Practical Law / Thomson Reuters*. pp. 1-8.
17. Rezvanian, M. (2018). "Annulment, Setting Aside, and Refusal of Enforcement of Arbitral Awards in Iran". *Journal of International Commercial Law and Technology*, 13(2), 101-115.